

UOT 631.47

A.Ə.Kərimova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
AR ETN Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu
kerimova_00@list.ru

TOVUZÇAY HÖVZƏSİ TORPAQLARININ MÜASİR SƏCİYYƏSİ

Açar sözlər: təbii zona, torpaq, dağ-boz qəhvəyi, landşaft

Tovuzçay hövzəsi ərazisinin yerləşdiyi Kiçik Qafqazın torpaq örtüyünün formalaşmasına təsir edən amillər ərazidə torpaqəmələgəlmə proseslərinin müxtəlifliyini şərtləndirən səbəblərdir. Zonadaxili hövzədə torpaqlar özünün coğrafi paylanmasına görə yüksəkliyin dəyişməsilə əlaqədar şaquli zonallıq qanunauyğunluğuna tabedir. Tədqiqat sahəsi üzrə Kiçik Qafqaz vilayətində aparılmış tədqiqatlar araşdırılmış, iqlim və bitki örtüyündəki fərqlər, relyef, geoloji quruluş və ana süxurlar, eləcə də digər torpaqəmələgəlmə proseslərinin müxtəlifliyini yaradan səbəblər müəyyənləşdirilmişdir. Tovuzçay hövzəsi ərazisində yayılmış təbii landşaft zonaları ayrılmış və bu landşaft zonalarına daxil olan torpaq tip və yarımтиплərin müasir səciyyəsi verilmişdir.

A.A.Каримова

СОВРЕМЕННАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЕМЕЛЬ ТОВУЗЧАЙСКОГО БАССЕЙНА

Ключевые слова: природная зона, почвообразование, горно-серо-бурая почва, ландшафт, биоклимат

Факторы, влияющие на формирование почвенного покрова Малого Кавказа, где расположена Товузчайская котловина, являются причинами, определяющими разнообразие процессов почвообразования в этом районе. Интразональные земли в силу своего географического распространения подвержены закономерности вертикального районирования за счет изменения высот местности. В ходе исследований, проведенных в районе Малого Кавказа в районе исследований, были изучены различия климата и растительности, рельефа, геологического строения и материнских пород, а также причины, создавшие многообразие других процессов развития почв. Выделены природно-ландшафтные зоны, распространенные на территории Товузчайской котловины, и дана современная характеристика типов и подтипов почв, входящих в эти ландшафтные зоны.

A.A.Karimova

CONTEMPORARY DISTRIBUTION OF THE TOVUZCHAY BASIN LANDS

Keywords: *natural zone, soil formation, mountain gray-brown soil, landscape, bioclimate*

The factors influencing the formation of the soil cover of the Lesser Caucasus, where the Tovuzchay depression is located, are the reasons that determine the diversity of soil formation processes in this area. Intrazonal lands, due to their geographical distribution, are subject to the patterns of vertical zoning due to changes in the heights of the terrain. In the course of studies carried out in the region of the Lesser Caucasus in the study area, differences in climate and vegetation, relief, geological structure, and parent rocks, as well as the causes that created a variety of other soil development processes, were studied. The natural landscape zones distributed on the territory of the Tovuzchay depression are identified, and a modern characteristic of the types and subtypes of soils included in these landscape zones is given.

Giriş

Kiçik Qafqaz dağlıq vilayətində ilk torpaq tədqiqatları V.P.Smironov-Loqinovun rəhbərliyi altında ekspedisiya tərəfindən 1924-cü ildə Qarabağ rayonunun şərq yamacında aparılmışdır. Alınmış nəticələr əsasında torpaqəmələgətirən amil kimi relyefin aparıcı rol oynadığı və hündürlük artdıqca torpaq tiplərinin zonallıq qanununa uyğun dəyişdiyi müəyyən olunmuşdur.

Kiçik Qafqaz vilayəti torpaqlarının da daxil olduğu Cənubi Qafqaz torpaqlarının sistemləşdirilməsi və klassifikasiyası 1935-ci ildə S.A.Zaxarov tərəfindən aparılmış, bu klassifikasiyanın əsasını müxtəlif zonalarda torpaqəmələgəlmə prosesinin inkişaf xarakteri və dərəcəsi təşkil edir. Buradakı torpaqlar 6 şöbə, 21 yarımşöbə, 19 torpaq tipinə ayrılmışdır, tiplər öz növbəsində yarım tip, yarımqrup, növmüxtəlifliklərinə ayrılır [1; 2].

Kiçik Qafqaz vilayəti torpaqlarının ən mükəmməl təsnifatı M.E.Salayev tərəfindən 1966-cı ildə verilmişdir [7]. M.E.Salayev təsnifatın əsası kimi SSRİ EA Torpaqşünaslıq İnstitutunun tərtib etdiyi taksonomik vahidlər sistemini götürmüşdür (bu zaman torpaq tipləri yarım tiplər, cins, növ, növmüxtəlifliklərinə bölünür).

Təhlil və müzakirə

Torpaq örtüyünün formalaşmasına həlledici təsir göstərən iqlim və bitki örtüyündəki fərqlər, relyef, geoloji quruluşu və ana süxurlar və digər amillər ərazidə torpaqəmələgəlmə proseslərinin müxtəlifliyini şərtləndirən səbəblərdir.

Kiçik Qafqazın şimal-qərb yamacında torpaqəmələgəlmənin aşağıdakı

bioiqlim tipləri yayılmışdır [4]:

- 1 Alp və subalp çəmən bozqırların torpaqları;
- 2 Mezofil meşələrin torpaqları;
- 3 Rütubətli və yarımrütubətli subtropiklərin torpaqları;
- 4 Kserofil meşələrin və kollu bozqırların torpaqları;
- 5 Quru subtropik bozqır və yarımsəhra torpaqları.

Yuxarıda göstərilən bioiqlim tipləri daxilində hidrotermik şəraitinə, aşınma proseslərinin istiqamətinə və üzvi maddələrin çevrilməsinə görə uyğun torpaq qrupları yayılmışdır. Bu torpaqları torpaqəmələgəlmə şəraitinə görə E.M.Salayev və başqaları aşağıdakı qruplara bölür: Dağ – çəmən torpaqlar, qonur dağ – meşə, qəhvəyi dağ meşə, dağ qara, dağ boz qəhvəyi, çəmən-şabalıdı, allüvial çəmən, boz torpaqlar, qonur yarımsəhra, subasar çəmən meşə. Torpaqəmələgəlmə prosesinin inkişaf səviyyəsi, torpaqəmələgətirən süxurlar və bitki örtüyünün xarakterindən asılı olaraq ayrılmış hər tip yarımtip, növ və növmüxtəlifliyinə ayrılır [7]. Coğrafi yayılmasına görə Kiçik Qafqazın torpaq tipləri müəyyən bioiqlim zonasına müvafiq olaraq zonal təbəçiliyinə malikdirlər.

Aparılan tədqiqata əsasən demək olar ki, Tovuzçay hövzəsi ərazisində aşağıdakı 4 təbii landşaft zonaları yayılmışdır:

- 1 Alp və subalp çəmənlərin və çəmən-bozqırlarının torpaqları;
- 2 Kserofil meşələrin və quru kolluqların torpaqları;
- 3 Quru subtropik bozqırların və yarımsəhrələrin torpaqları;
- 4 Çaybasarların və düzən meşələrin torpaqları.

Alp və subalp çəmənlərin və çəmən-bozqırlarının torpaqları (878 ha və ya 1,29 %) – ölkəmizin yüksək dağlıq zonasını, yəni 2000-4500 metr yüksəklikləri əhatə edir. Geomorfoloji nöqtəyi nəzərdən bu zona Böyük Qafqaz silsiləsini, Kiçik Qafqaz və Talış dağlarını, həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının suayrıcı qurşaqlarını əhatə edir. Tədqiqat ərazisi olan Tovuzçay hövzəsində isə bu torpaqlar hövzənin cənub hissəsində yayılmışdır.

Bu zonanın iqlimi əsasən mülayim soyuq iqlim qurşağına aid edilir. İqlimin olduqca sərtliyi, uzun müddət qar örtüyünün olması, qısa və çox sərin yayı ilə səciyyələnir.

Temperaturu mənfi olan aylar əsasən dekabr-yanvar və fevral aylarıdır ki, bu zaman temperatur $-5,1-8,9^{\circ}$ arasında dəyişir. Orta illik temperatur isə $4,2-5,1^{\circ}\text{C}$ arasında tərəddüd edir. Ən isti ay iyul ayıdır ki, temperatur $10,9-11,2^{\circ}\text{C}$ arasında dəyişir.

Qeyd edək ki, alp və subalp çəmənlərin və çəmən-bozqırları zonasının flora tərkibi olduqca müxtəlif olmaqla həmçinin ərazinin dağlıq olması ilə əlaqədar olaraq çox dəyişkəndir. Zonanın bitki örtüyü müxtəlif ot bitkiləri, dənli bitkilərdən təşkil olunmuşdur. Çim əmələgətirən bitkilər: cır yulaf, qumotu, şəhduran, şirpəncəsi və s. aid edilir [5; 6].

Subalp çəmənliklərinin bitkiləri - dənli və müxtəlifotlu-dənli bitkilər, rodendron və s. aid edilir. Bu zonanın torpaqları əsasən kənd təsərrüfatı sahəsində yay otlaqları, biçənəklər kimi istifadə olunur. Bəzi yerlərdə ara-sıra dənli bitkilər də becərilir.

Tovuzçay hövzəsində bu zonaya aid olan torpaqlar 1-ci cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1

Tovuzçay hövzəsində Alp və subalp çəmənlərin və çəmən-bozqurlarının torpaqları

Torpaqlar	Sahə	
	Ha ilə	% ilə
Karbonat qalıqlı zəif çimli dağ-çəmən bozqur	878	1,29
Cəm	878	1,29

Kserofil meşələrin və quru kolluqların torpaqları (22023 ha və ya 32,27 %) - respublikamızda dəniz səviyyəsindən 600-1200 m yüksəkliyi olan dağətəyi, alçaq və orta dağlıq ərazilərini tutur. Aralıq dənizi landsaftına xas olan bu torpaqlar coğrafi arealına görə Böyük və Kiçik Qafqaz ərazilərində, Naxçıvan MR-da və qismən Talış regionunda yayılmışdır. Tədqiqat ərazisi olan Tovuzçay hövzəsində isə əsasən şimal, cənub, şimal-şərq hissəsində geniş şəkildə yayılmışdır.

Havanın orta illik temperaturu 8,4-10,8⁰C, ən soyuq ayın (yanvar) orta temperaturu isə 0,2-3,4⁰-dir. Torpaq donmur, qar örtüyü davamlı deyildir. Yağıntılardan daha çox yaz və payızda düşür. İllik buxarlanma 530-970 mm-dir. Aktiv temperaturlar il ərzində 3400-4000⁰C-dir. Rütubətlənmə əmsalı isə 0,46-1,1 arasında dəyişir.

Bitki örtüyü əsas etibarilə quraqlıqsevən meşə və kolluqlarla səciyyələnir. Bu da meşə altında ərazinin günəş şüaları ilə kifayət qədər işıqlanmasını təmin edir.

Meşə ağacları arasında palıd-vələs seyrək-meşəlikləri, qismən püstə-arçan meşəliklər və şiblik tipli kolluqlar üstünlük təşkil edir.

Aqroistehsalat nöqtəyi-nəzərdən bu torpaqlar Azərbaycanın ən münbit torpaqları sırasına daxildir. Dənli, texniki, habelə, paxlalı bitkilərin əkinləri geniş yayılmışdır. Bağçılıq, meyvəçilik, tərəvəz-bostançılıq, üzümçülük yaxşı inkişaf etmişdir.

Tovuzçay hövzəsində bu zonaya aid olan torpaqlar 2-ci cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 2

Tovuzçay hövzəsində kserofil meşələrin və quru kolluqların torpaqları

Torpaqlar	Sahə	
	Ha ilə	% ilə
Yuyulmuş dağ-meşə qəhvəyi	4764	6,98
Karbonatlı dağ-meşə qəhvəyi	6271	9,19
Meşə altından çıxmış yuyulmuş dağ – qəhvəyi	1809	2,65
Meşə altından çıxmış karbonatlı dağ – qəhvəyi	5564	8,15
Bozqırlaşmış dağ – qəhvəyi	3615	5,30
Cəm	22023	32,27

Quru subtropik bozqırların və yarımşəhraların torpaqları (35175 ha və ya 51,55 %) – bu zona torpaqları əsasən Azərbaycanın çox geniş ərazilərini əhatə edir. Zonaya Kür-Araz ovalığı, Böyük və Kiçik Qafqazın dağətəyi düzənlik hissələri, Samur-Dəvəçi ovalığı, Abşeron yarımadası və Qobustan massivi, habelə, Naxçıvan MR-nın Arazboyu düzənlikləri daxildir. Cənub-şərqdə Lənkəran vilayətinin şimal hissəsi də bu zonaya aiddir. Tovuzçay hövzəsində isə bu torpaqlar ərazinin şimal, şimal-şərq və şimal-qərb hissəsində yayılmışdır.

Ümumiyyətlə, bütün ərazinin dəniz səviyyəsinə görə hündürlüyü 200-400 m-ə qədərdir. İqlim nöqteyi-nəzərdən ərazi xeyli aridliyi ilə fərqlənir. Orta illik temperatur 12-13⁰C arasında təəddüd edir. Ən soyuq ayın (yanvar) orta temperaturu 0,2-2,1⁰C arasında, ən isti ayın (iyul) temperaturu +20+27⁰C arasında təəddüd edir.

Təbii bitki örtüyü çox az ərazidə qalmışdır. Əsas bitkilər yovşan-daşdayan, yovşan-darağotu bitkiləri və efemerlərdən ibarətdir. Xırda kolcuqlar, yulğun və s. bitkilər üstünlük təşkil edir. Şoran bitkiləri çoxdur.

Yarımşəhra zonasında bitki örtüyü tez-tez şoranlar və gilli takırlarla əvəz olunur. Burada ərazinin başdan-başa bitki örtüyü ilə örtülməsi müşahidə olunmur. Kənd təsərrüfatı nöqteyi-nəzərdən ərazi çox yüksək səviyyədə mənimsənilmişdir. Zonada dəmyə və suvarma şəraitində üzümçülük, pambıqçılıq, taxılçılıq, habelə, bağçılıq və heyvandarlıq inkişaf tapmışdır.

Tovuzçay hövzəsində bu zonaya aid olan torpaqlar 3-cü cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 3

Tovuzçay hövzəsində quru subtropik bozqırların və yarımşəhraların torpaqları

Torpaqlar	Sahə	
	Ha ilə	% ilə
Dağ açıq boz-qəhvəyi	3780	5,54
Dağ tünd boz-qəhvəyi	844	1,24
Dağ boz-qəhvəyi	7937	11,63
Boz – qəhvəyi	20758	30,42
Açıq boz – qəhvəyi	1856	2,72
Cəm	35175	51,55

Çaybasarların və düzən meşələrin torpaqları (239 ha və ya 0,35 %) – bu zonanın torpaqları Böyük və Kiçik Qafqazın quraq və yarımürütübətli subtropik regionların alçaq subasar terraslarında, qrunut və daşqın sularının aktiv təsir etdiyi ərazilərdə yayılmışdır. Tədqiqat ərazisi olan Tovuzçay hövzəsində isə əsasən şimal hissəsində yayılmışdır. Onların əsas yayıldığı sahələr Xudat-Xaçmaz ovalığı və Qanıx-Əyriçay vadisi, az sahələrdə Kür-Araz, Qanıx çaylarının sahilboyu terraslarıdır. Bu zonanın torpaqları əsasən düzən və “Tuğay” meşələrin inkişaf

tapdığı ərazilərdir. Lakin bu meşələrin sahəsi son illər (40-50 il) çox azalmışdır və hazırda kütləvi sürətdə qırılır.

Kür çayının subasar hissəsi və Xudat ovalığı özünün xeyli arid iqlimi ilə fərqlənir. Orta illik temperatur $11,7-13,2^{\circ}\text{C}$, yağıntıların miqdarı isə 250-450 mm-dir.

Buxarlanmanın miqdarı 900-1000 mm, rütubətlənmə əmsalı isə 0,3-0,6 q, 10 dərəcədən yuxarı temperaturların cəmi 3600-4400-dir. Böyük Qafqazın çay terraslarında olan torpaqların yayıldığı ərazi yarımürütübətli xarakterdə olub yağıntıların miqdarı 550-720 mm təşkil edir. Rütubət əmsalı isə 0,45-1,25 q arasında dəyişir.

Bitki örtüyü əsasən rütubətsevən Tuğay və düzən meşələrin ağac növlərindən (söyüd, qovaq, qarağac və s.), həm də lian xarakterli bitkilərdən (mərəscə, düyümə, sarmaşiq, mayaotu və s.) ibarətdir. İşıqlı meşələrin çox yaxşı inkişaf etmiş ot örtüyü vardır. Zonanın torpaqları yüksək münbitliyə malikdir. Əsas etibarilə bu torpaqlarda tərəvəzçilik, meyvəçilik, bağçılıq inkişaf etmişdir.

Tovuzçay hövzəsində bu zonaya aid olan torpaqlar 4-cü cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 4

Tovuzçay hövzəsində çaybasarların və düzən meşələrin torpaqları

Torpaqlar	Sahə	
	Ha ilə	% ilə
Allüvial-çəmən	239	0,35
Cəm	239	0,35

Nəticə

Tədqiq olunan ərazinin təbii landşaft zonaları ayrılmış, hər bir landşaft zonasına daxil olan torpaqların səciyyəsi verilmişdir. Coğrafi informasiyalar sistemi əsasında Tovuzçay hövzəsinin təbii zonalarının 1:100 000 miqyasında xəritəsi hazırlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev M.P., Həsənov V.H., Cəfərova Ç.M. Azərbaycan torpaqlarının müasir təsnifatı və nomenklaturasının nəzəri əsasları. Bakı: Elm. 2001, 31 səh.
2. Məmmədov E.E. Kiçik Qafqazın dağ-meşə zonasının meşə-torpaq örtüyünün ekocoğrafi səciyyəsi və antropogen dəyişilməsi. // "Ekologiya və su təsərrüfatı" Elmi-texniki və istehsalat jurnalı, 2010, №2, səh. 19-23.
3. Məmmədov Q.Ş. Azərbaycanın torpaq ehtiyatları. Bakı: Elm. 2002, 132 səh.
4. Məmmədov Q.Ş., Babayev M.P., Həsənov Ş.G., Həsənov B.İ., Həsənov V.H., Cəfərova Ç.M. Azərbaycan dövlət torpaq xəritəsinin legendası. Bakı: Elm. 2003, 68 səh.

5. *Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y.* Azərbaycan meşələri. Bakı: Elm. 2002, 472 səh.
6. *Verdiyeva T.Y.* Kiçik Qafqazın şimal-şərq hissəsi landşaftlarının təbii-rekreasiya potensialı və onun qiymətləndirilməsi. Coğ.e.n. diss. Avtoreferatı. Bakı, 2009, 23 səh.
7. *Салаев М.Э.* Почвы Малого Кавказа. Изд. АН Азербайджанской ССР, Баку, 1996, 326 ст.

Redaksiyaya daxil olub 13.03.2023